

УДК 821.161.2:82–341:[94.355(477) "14/17"]

СМІХ ЯК ЗАСІБ АДАПТАЦІЇ ХУДОЖНЬОГО ПРОСТОРУ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ (ЗА «ЗАПИСКАМИ» ЛУКИ ЯЦЕНКА)

Литвин Л.М., к. філол.н, ст. викл.

*Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, Україна*

lit.kaf@ukr.net

Стаття присвячена аналізу засобів комічного і проявів сміхової культури в уривку із “Записок” Луки Яценка, тринадцяти томних мемуарів, що склалися у другій половині XVIII століття. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю заповнити прогалину у вивченні прозових текстів із гумористичною доміантою, що належать до української барокової літератури.

Ключові слова: маргінальність, карнавал, сміх, тілесність, іронія.

СМЕХ КАК СРЕДСТВО АДАПТАЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОСТРАНСТВА ЗАПОРОЖСКОЙ СЕЧИ (ПО «ЗАПИСКАМ» ЛУКИ ЯЦЕНКО)

Литвин Л.Н.

*Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г. Короленко
ул. Остроградского, 2, г. Полтава, Украина*

Статья посвящена анализу средств комического и проявлений смеховой культуры в отрывке из “Записок” Луки Яценко, тринадцатитомных мемуаров, написанных во второй половине XVIII века. Актуальность исследования обусловлена необходимостью восполнить пробел в изучении прозаических текстов с юмористической доминантой, относящихся к украинской барочной литературе.

Ключевые слова: маргинальность, карнавал, смех, телесность, ирония.

THE LAUGH AS THE WAY OF ADAPTATION OF THE ARTISTIC ENVIRONMENT OF ZAPOROZHIAN SICH (ACCORDING TO THE “NOTES” BY LUKA YATSENKO)

Lytvyn L.M.

*Poltava National Pedagogical University V.G. Korolenko
Ostohradskoho str., 2, Poltava, Ukraine*

Relying on the cultural coded designator, that is deciphered by the semiotic theory of carnival, by M. Bakhtin, we analyzed the passage of “notes” written by Luka Yatsenko, it is the small part of his 30-volume memorial notes that are called “Young Gyrorovyts”. On the background of famous and widely represented researches of creative works of traveling priests in the second half of XVIII century, the work of hieromonch from Khrystovozdvuzhenskyi monastery, even now has a lack of literary historians’ attention. Despite this, new scientific methodologies, let us to focus on little-known opuses, whose exploration in its turn leads to the confirmation or refutation of permanent scientific statings.

Zaporozhian cossacks, from the middle of XVII century turned to the marginal society in territorial and ideological senses. The chaos that reigned in its community strongly differed from the the constancy in Russian Empire, but despite this, it provided many advantages for cossacks. It gave the strong impact to the development, with the participation of “the culture of laugh”, that was popular in Zaporozhian territory and the laugh was the sign of the solution of zaporozhian troops of cossacks.

Taking into account that laugh as a sign of something comic, passed some stages, we pay attention to the laugh’s characteristics that were familiar to ukrainian culture of XVIII century. The characteristics of carnival laugh, that predominated in folk culture of Middle Ages and the period of “Revival of Learning”, its main characteristics we find in ukrainian texts written in Baroque epoch.

The laugh of zaporozhian cossacks was not limited by the the time of entertainment on the carnival square, it was usually used no matter on what territory cossacks were, it took ace even in the sacred periods of abstinence. Text unveils many details concerning the sacral forms that are the parody of cossacks’ system of election, holding the disputes in educational institutions, the symbols of carnivals like insobriety, excessive consummation of food, the episodes of reduction of cossacks’ leaders to the rank of simple cossacks.

The cossack's discourse is full of abuse, proverbs and by-names, that were usually given to the cossacks of inferior rank. The cossacks' laugh is universal, but in a same time it possesses the national characteristics that emphasize the difference between Ukrainian and russian peoples. In the same time with the laugh of carnival, in analyzed text there is also one characteristic that is called laugh (or smile), caused by authorial irony.

In general it is shown in sarcastic comments of Luka Yatsenko, concerning the usual cossacks' daily graft, the stereotypes of Russian Empire about Cossacks and even about the unrealized mission of sacred care, which was the main goal of his arrival to the Zaporozhian Sich. He destroys the myth about the special religiosity of cossacks, that had been installed in the literature of XVII century and the authorial irony is often combined with the moralization.

Key words: marginality, carnival, laugh, fleshiness, irony.

Друга половина XVIII ст. зусиллями мандрівних дяків висуває гумор на передній план художнього освоєння дійсності. Серед невеликої частини прози, яка підкоряється цьому процесові, знаходимо уривок із мемуарів “Молодший Григорович” ієромонаха Полтавського Хресто-Воздвиженського монастиря Леонтія-Луки Яценка-Зеленського. Обмаль гумору в бароковій прозі пояснюється риторичним характером літератури барокової епохи, що чітко регламентувала правила створення родів і жанрів. Одначе помежів’я культурних епох на прикладі уривка з мемуарів Луки Яценка вже демонструє порушення нормативів.

З тринадцятитомної праці, яка зберігається в Москві, Д. Яворницький виокремив та дослідив частину, яка стосувалася його наукових зацікавлень, а згодом і видав її під промовистою назвою “Дві подорожі в Запорізьку Січ Яценка-Зеленського, монаха полтавського монастиря, в 1750-1751 рр.”. Відтоді історики її активно вивчали (В. Кубійович, П. Голобуцький, В. Мільчев та ін.).

С. Білоконь, історик і літературознавець, першим поглянув на уривок як на переважно художній твір, вбачаючи в ньому “розкішну барокову прозу” [6, с. 185]. Проте навіть хороший переклад сучасною українською мовою так і не привернув до нього уваги літературознавців, за винятком П. Білоуса, який без детального дослідження вписав цей твір у контекст паломницької літератури. Це фактично вичерпний перелік дослідників твору Луки Яценка. Щодо проблеми гумору в уривку, то про нього згадував лише В. Дроздовський, відзначаючи в дусі соціологічної методології “крайній, близький до бруталності раціоналізм і натуралізм, схильність до трагедії та пародії, зведення психології та вчинків дійових осіб до своєрідного фізіологічного мінімуму, підміну комічного серйозним і навпаки, любов до повчань та ін.” [цит. за 6, с. 185]. Поверховий літературознавчий аналіз уривка заохотив нас спрямувати його з маргінесів академічної картини історії української літератури до центральної позиції, закцентувавшись на виразній стильовій рисі – гуморі.

Об’єктом літературного дослідження Луки Яценка є маргіналізована спільнота, якою з середини XVIII ст. стало запорозьке козацтво. У цей час воно посідало територію на окраїні Росії і щораз під тиском імперії змінювало її на все більш віддалену. Росії, з усіма ознаками державної величі, порядку, стабільності, протистояла запорозька спільнота, такий собі маргінальний суб’єкт, який посідав маргінальний простір та провадив маргінальне існування. У такий спосіб намітилася опозиція центр-окраїна як територіальна, так і ідеологічна. Розуміємо під маргінальним не тільки окраїнне географічно, але й культурно відстале і, на перший погляд, безперспективне. Одначе спільнота, яка переживала на той час кризовий стан, через сміхову комунікацію між собою надсилала життєствердні імпульси, утверджувала цінності свободи, єдності, оптимізму [7]. Маргіналізація запорожців і провокувала сміхове відтворення їхнього повсякдення в літературі як найбільш адекватне до реальності та суголосне мистецьким тенденціям.

Категорія “сміх”, “смішне” так само часто використовується в літературознавстві, як і в інших гуманітарних науках (філософії, естетиці, культурології, соціології, психології), розвиваючись як міждисциплінарний комунікативний феномен. Від Аристотеля вважалося, що сміх є виявом смішного, яке своєю чергою пов’язане з комічним освоєнням світу. Останнім часом у науці поширилася тенденція до повного ототожнення сміху з комічним, а гумор, іронія, сатира, дотеп, гротеск, карикатура називаються його формами [5, с. 10]. Сучасна наука виокремила дві теорії сміху, які сутнісно відрізняються одна від іншої: руйнівну або соціально-критичну (Я. Ельсберг, Д. Ніколаєв, Л. Єршов, Ю. Борева) та життєствердну (амбівалентну) (М. Бахтін, Д. Лихачов, О. Панченко, В. Пропп та ін.). Ілюстрацією до першої теорії є вислів Ю. Борева: “Сміх – естетична форма критики” [2, с. 18]. У межах другої парадигми розміщена вся сфера радісного, життєдайного, вітального сміху.

У радянському літературознавстві проблеми сміху були в полі уваги П. Беркова, В. Дьоміна, С. Аверінцева, Д. Лихачова, О. Лосєва, О. Панченка, В. Адріанової-Перетц, Ю. Тинянова, О. Фрейденберг, переважна більшість яких вирішувала їх на матеріалі давньої літератури, а в українському – Л. Махновця, Б. Мінчина, Г. Ноги, Г. Нудьги, Р. Семківа, Р. Струця, А. Щербини.

Для аналізу уривка Луки Яценка важливими є дві підстави: по-перше, антична традиція розуміння смішного, що панувала в колі освічених українців другої половини XVIII ст., за якою комічне – це “несправді цінне”, “несправді трагічне”, спрямоване у сферу соціально-політичного життя та етичних норм, супроводжуване критикою недосконалості світу й моралізаторством; по-друге, праці О. Фрейденберг, В. Проппа, а особливо – М. Бахтіна, що становили дослідження іншої природи сміху, панівної в архаїчних культурах і своїми відголосками проявленої в народній культурі європейського середньовіччя й Ренесансу та в українській культурі низового бароко. Теорія М. Бахтіна дає можливість дивитися на світ через призму сміху.

Сенсова наповненість поняття “сміх” у “Записках” проявляється різноманітно. Організуючи часопростір свого уривка за правилами міфотворення, Лука Яценко відокремлює Запорозьку Січ від решти світу довгою небезпечною дорогою, а самих козаків називає розбишаками, про злодійства яких вороги пустили поговор. Він топографічно точно описує осідок запорожців, надаючи йому містичного забарвлення: “...дубовими палями обнесений неправильний трикутник, – на низькім, невеселім і вельми не здоровім місці, що тулиться довшим і гострішим рогом, Матнею званим, до Базавлука й обмивається двома невеликими річками, Павлюком і Підпільною” [6, с. 186].

Козацтво все охоплене сміхом і розвагами, для цього вживається “усе військо”, “веселий натовп”, “безпам’ятні заводіяки”, “всі довго й гучно реготалися” тощо. Це той бахтінський “всенародний сміх, який руйнує все серйозне” [1, с. 218], разом із тим це архаїчний сміх, що відіграє інтегральну роль у соціумі [5, с. 12]. Загальним настроєм переймається і церковна братія, серед них – Лука Яценко, який то стає учасником розваг, то підсміюється із запорожців, стоячи осторонь. Увесь час, проведений на Січі, автор називає “козацьким п’ятимісячним карнавалом”. Веселощі, стимульовані хмільними напоями, не обмежуються навіть постом, якого дотримуються тільки найстарші із запорожців. У традиціях карнавалу, який передбачає обрання короля, зображено вибори отамана. Кандидата, “підстаркуватого козака Івана Кажана”, “натовп притяг” до належного місця, обсипав снігом і привітав як обраного вигуками “Сирно, сирно!” і, врешті, побився між собою посеред церкви. П’яні витівки і бійки, часом навіть криваві, але незлі, – це головне заняття козаків. При цьому вони свідомі свого військового покликання, яке й дало їм право називатися козаками, бо чоловіків, зайнятих ремеслом, вони прозивали бабами. Згадана розвага, як зазначає А. Сичов, викликає військовий протосміх, що перетворюється

в культурну сміхову форму, притлумлюючи агресію [5, с. 14]. За сміхового дублера культурного героя можна вважати й колишнього полковника Гната Чмигу, помітного навіть на тлі п'яного загалу. Він постать асоціальна, вільна від усіляких табу й разом із тим кумедна, бо схильна до повчань і моралізаторства, закликаючи не наслідувати його поведінку.

Пародіюванням диспутів, які проводилися між випускниками навчальних закладів, що волею долі провадили духовним життям запорожців, Лука Зеленський дублює світ за межами Січі. На той час риторичні диспути у столиці вже здавалися анахронізмом, і козаки з них сміялися так само, як і взагалі з людей, далеких від військової справи. Випускник Переяславського колегіуму всупереч очікуванням переміг колегу з Київської академії, а кепкування з нього козаків базувалося на зіставленні зовнішності, яка дисонувала з його знаннями – “малий на зріст, що увесь вріс у переяславську риторіку” [6, с. 189].

Зі сферою тілесного пов'язані прізвиська козаків за родом занять – мокрогузи, ті хто рибалив, незаїкуваті люди – ритори. Головно фізичні, хоч деколи й розумові вади товаришів січовики закріплювали в прізвищах: “...козак Трохим Худь на прізвисько, що пасувало радше живим кістякам” [6, 188], “військовий суддя Радко Рябий на прізвисько, що пасувало якраз не одношерстній корові” [6, 188], Олекса Кривий, Петро Дурний, Панас Кропива та ін. Тління і тваринний світ проявляються у прислів'ях, якими вони супроводжують негідних кандидатів на владні посади, називаючи їх гноем, внесеним до двору, порівнюючи із тваринами, “поставили ... на осаула свого Третяка, бика радше, аніж козака” [6, с. 187].

Лайка “плюнь чортові в одно око”, “син Іродів”, “вражі сини”, “поганський син” виявляє зредуковану архаїчну оповідь про тих, від кого козаки відмежовувалися. Разом із міфологічними, релігійними віруваннями тут проявляються й національні риси, більш конкретизовані у вислові “на Запоріжжі і москалі не крадуть” [6, с. 186].

Карнавал руйнує суспільну ієрархію, урівнюючи між собою людей різних верств. У цьому дусі показане правило для кухаря обідати разом із отаманом, однак, неодмінно стоячи. Не хто інший, як кухар, за відсутності отамана, перебирав на себе його функції, і виходило так, що кухар – “перша без отамана, а за отаманом остання в курені особа” [6, с. 187].

Іронія Луки Яценка зумовлена його релігійністю і вченістю, тому він дивиться на козаків із поблажливою усмішкою. Як зазначає Р. Семків, він використовує іронію як “інструментальний троп” [4, с. 11]. Парадоксально, але чернець їде на Січ з очікуванням побачити там сміховий світ, тому й говорить: “Ми прибули до Січі, щоб потішитися” [6, с. 186]. Усі картини життя називає “оперою”, “новою явою старої комедії”, “невимовно розвеселою забавою”. Зі сміхом і веселощами пов'язана велика низка тропів, якими автор насичує текст: “сміхотуни”, “веселої пам'яті Запорізька Січ”, “веселий натовп”, “веселий жартун”, “пустуни”, “жартівники”, “всі великі штукарі, та ще й які шалапути”, “прийшов додому веселими ногами”. Часто він будує іронію на зіставленні високого й низького – сфери побуту козаків і церковної практики, називаючи Запорожжя “світський монастир”, “чернецьке життя смакувало хіба дикунові”, “юродствував колишній полковник”, “п'яна їхня побожність”, відомий засіб створення бурлескних віршів [3, с. 81–104].

З раціонального погляду Лука Яценко оцінює жарти запорожців, що виявляється в їхніх дотепних характеристиках: “молоді, одні літами, інші розумом”, “духовні самолюби, що не духовно мислять”, “заходив у вчену суперечку майже вчений”, “йменувався Безіменним”, “головельможність” та ін.

Контрастом до справжньої козацької стихії автор показує Запорозьку Січ як державу, “де царювала, та й тепер, гадаю, володарює деспотична перша династія ясновельможного пана гетьмана Богдана Хмельницького” [6, с. 190]. Подальше пояснення вказує на підвладність козаків хмільним напоям.

Отже, уривок із “Записок” Луки Яценка демонструє щільне наповнення території Запорозької Січі сміхом. З одного боку, це рудименти сміхової культури, які проявлялися в житті запорожців і сповнювали їх життєдайними силами, а з іншого, – авторське іронічно-моралізаторське ставлення до козацтва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / Михаил Бахтин. – М. : Художественная литература, 1990. – 543 с.
2. Борев Ю. Комическое или О том, как смех казнит несовершенство мира, очищает и обновляет человека и утверждает радость бытия / Ю. Борев. – М. : Искусство, 1970. – 269 с.
3. Нога Г. М. Звичаї тії з давніх школярів бували ... (Український святковий бурлеск XVII–XVIII століть) / Геннадій Нога. – К. : СтилоС, 2001. – 189 с.
4. Семків Р. Іронічна структура: типи іронії в художній літературі / Ростислав Семків. – К. : Академія, 2004. – 135 с.
5. Сычев А. А. Смех как социокультурный феномен : автореф. дис. на соискание науч. степени доктора философ. наук : спец. 24.00.01 / А. А. Сычев. – Саранск, 2004. – 36 с.
6. Яценко (Зеленський) Леонтій-Лука. Молодший Григорович (уривок) / Леонтій-Лука Яценко (Зеленський) // Вітчизна. – 1988. – № 2. – С. 184-191.
7. Bergson Henri. Le rire. Essai sur la signification du comique [Електронний ресурс] / Henri Bergson. – Режим доступу : http://classiques.uqac.ca/classiques/bergson_henri/le_rire/Bergson_le_rire.pdf

REFERENCES

1. Bakhtin, M. M. (1990), *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaia kultura srednevekovia i Rennanssa* [Francois Rabelais and the folk literature of Middle Ages and the epoch of Revival of Learning], Khudojestvennaia literature, Moskow, Russia.
2. Borev, Yu. (1970), *Komicheskoe ili O tom, kak smekh kaznit nesovershenstvo mira, ochischchajiet i obnovlajiet cheloveka i utverjdajiet radost bytia* [Comic things or how laughs executes the world's imperfection and renews and purifies the human soul and asserts the zest for life], Iskusstvo, Moskow, Russia.
3. Noha, H. M. (2001), *Zvychai tii z davnikh shkolariv buvaly... (Ukrainskyi svatkovyi burlesk XVII-XVIII stolit)* [Those traditions are from ancient times... (Ukrainian festive burlesque centuries)], Stylos, Kyiv, Ukraine.
4. Semkiv, R. (2004), *Ironichna struktura: typy ironii v khudojnii literaturi* [The ironic structure: the types of irony in fiction], Akademia, Kyiv, Ukraine.
5. Sychov, A. A. (2004), “Laughter As sociocultural phenomenon”, Thesis abstract for Doctor Sc. (Philosophy) 24.00.01, Saransk N. P. Ogarev National University, Saransk, Russia.
6. Yatsenko (Zelenskyi), Leontii-Luka (1988), “Junior Hryhorovych / passage”, Vitchyzna, no 2, pp. 184–191.
7. Bergson, Henri (1900), *Le rire. Essai sur la signification du comique* [The laugh. The essay about the significance of comic things], available at: http://classiques.uqac.ca/classiques/bergson_henri/le_rire/Bergson_le_rire.pdf (access september 17, 2016)